

Research Paper

Correcting and Suspending the System of Zygnonnameh and Its Literary Geography Dimensions

Mitra Kashefi¹, Mohammadreza Taghieh^{*2}, Maryam Mahmoudi³

1. PhD student, Department of Persian Language and Literature, Eghlid Branch, Islamic Azad University, Eghlid, Iran.
2. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Eghlid Branch, Islamic Azad University, Eghlid, Iran.
3. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Dehaghan Branch, Islamic Azad University, Dehaghan, Iran.

ARTICLE INFO

PP: 363-377

Use your device to scan and
read the article online

Keywords: *Zighnon
Name, Ashighi, Meskin
Muhammad Bin Abulkhair,
Zighnon, Muhammad
Hanafia, Religious Epic*

Abstract

The poem of Zighnon Nameh is written by a poet named Ashaghi in the 8th century of Hijra. This work is the story of the battles of Muhammad Hanafiyah and a girl named Zighnon to reach Vasal. The single copy of this religious epic, which is kept in the library of the Islamic Council under the number 14172, is mentioned only in the list of manuscripts of Iran (Fankha) and is not mentioned in any other source. One of the reasons for this obscurity can be the literary and poetic weakness of this poem, but due to its age, which belongs to the 8th century of Hijri and in which it narrates the romantic and epic story of Muhammad Hanafiyah, it can be considered as one of the epics. Religious works of the 8th century should be of interest to most researchers of such works. In this article, the author's intention is to introduce this manuscript and show some of the literary and fictional aspects of this 8th century system. In the hope that mentioning it will cause the attention of researchers interested in religious epics to revive and publish such works.

Citation: Kashefi, M., Taghieh, M., Mahmoudi, M. (2024). **Correcting and Suspending the System of Zygnonnameh and Its Literary Geography Dimensions.** *Geography (Regional Planning)*, 14(55), 363-377.

DOI: 10.22034/jgeoq.2024.334818.3624

* **Corresponding Author:** Mohammadreza Taghieh **Email:** taghiehmr1345@gmail.com

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

The link between love and epic is an old link in literature. The epic has long been one of the popular types in world literature. In Persian literature, before the rise and prominence of the mystical literature of Iran in the sixth century, which until today has been the richest and most prolific part of classical Persian verse and prose literature. In the field of epic literature, Persian poets and writers have composed numerous works in verse and prose, especially in the fourth and fifth centuries of Hijri. The first great storytellers such as Fakhraddin Asad Gorgani and Nizami Ganjoi used romantic stories and Bazmi as a vehicle for artistic power. They put their literature in the description of romantic scenes between lovers in Persian texts; therefore, the connection of the epic of love in Persian literature can be investigated in many cases. But in religious epics, which are considered a type of epics along with mythological and heroic epics and historical epics, the topics are basically related to the life of one or more religious heroes and the connection of this heroism we have less to do with romantic adventures. Despite the attractiveness of the subject at first glance, which is the combination of epic and love, and it is about one of the religious and Islamic figures, as far as the author has searched, the version of this 8th century verse story with this particular narration, is a single copy in the library of the Islamic Parliament. It is kept under the number 14172 and in none of the collections of literary history and literary notes, the name of Zighnon Nameh poem or even the name of its poet is not found, and only in the list of Iranian manuscripts (Fankha) and the index. Manuscripts of Iran (DANA), the number of this copy and its storage location in the library of the Islamic Parliament

are indicated. In this article, the author's intention is to introduce this manuscript and show some of the literary and fictional aspects of this 8th century system. In the hope that mentioning it will cause the attention of researchers interested in religious epics to revive and publish such works.

Methodology

This research is based on library method, inference from observations and repeated reading and accurate reproduction of the copy, and in all cases, the explanation and correction of the words will be mentioned in the footnote in the appendix, and after viewing the existing copy and scanning it, and analyzing and Data analysis, after reaching the desired conclusion, this research is carried out.

Results and Conclusion

The Zighnon Nameh is kept in the library of the Islamic Council under the number 14172, and its composer is Meskin Muhammad bin Abul Khair, known as Ashaghi, a poet of the 8th century of Hijri, and our information about him is limited to what is mentioned in this version. In this verse, the story of the imaginary love of Muhammad bin Hanafiyah and a girl named Zighnon, the daughter of the warrior Eram Shah, is told. Zighnonnameh is not at a high level in terms of language and imaginary elements, and it is considered a completely average poem, and it is more of a poem of a fictional story related to the historical figure of Muhammad bin Hanafiyah than a creative poetic poem, but anyway due to its age (related to the 8th century and the style of Iraqi poetry) and also its theme, which is an epic expression of an imaginary love of a religious figure. It can be more carefully.

References

1. Asadi Tusi, Abu Mansour, (1319). Persian language, edited by Abbas Iqbal, Tehran: Majlis printing house. [In Persian]
2. Dehkhoda, Ali Akbar, (1390). Dictionary, by Mohammad Moeen, Seyyed Jafar Shahidi, Tehran: University of Tehran. [In Persian]
3. Drait, Mustafa, (1389). Manuscripts of Iran (DANA), Tehran: Museum Library and Document Center of the Islamic Council Library. [In Persian]
4. Ghaziha, Fatemeh, (1374). "References to correcting texts", Journal of academic library and information research, [April 2014], number [21-22-23-24, 24 pages - from 23 to 46. [In Persian]

5. Golchin Ma'ani, Ahmed, (2004). Caravan-India, Mashhad: Astan Quds. [In Persian]
6. Jahanbakhsh, Joya, (1381). Correcting old texts (concept, elements, methods), Tehran: Mirath Maktoob Publishing House. [In Persian]
7. Jahanbakhsh, Joya, (1384). Text correction guide, Tehran: Nashmirath Maktoob. [In Persian]
8. Khalaf Tabrizi, Mohammad Hossein, (1361). Conclusive proof, by Dr. Mohammad Moin, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
9. Mile-Hervi, Najib, (2010). History of copying and critical correction of manuscripts. Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Council. [In Persian]
10. Safa, Zabihullah, (1386). History of literature in Iran, third volume, Tehran: Ferdous.
11. Shamisa, Siros, (2010). Farhang Asharat and Talmihat, first volume of the second edition, Tehran: Mitra. [In Persian]
12. Shamisa, Siros, (2012). Poetry stylistics, Tehran: Ferdous. [In Persian]
13. Sotoudeh, Gholamreza, (2018). Referencing and Research Methodology, Hajdeh Edition, Tehran: Semit. [In Persian]
14. Zighnon, (Bita). Zighnoon-nameh system, retrieval number 14172, Tehran: Islamic Council. [In Persian]

مقاله پژوهشی

تصحیح و تعلیق منظومه زیغنون‌نامه و ابعاد جغرافیای ادبی آن

میترا کاشفی - دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اقلید، اقلید، ایران.

محمدرضا تقیه* - استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اقلید، اقلید، ایران.

مریم محمودی - دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد دهقان، دهقان، ایران.

چکیده

منظومه زیغنون‌نامه، از شاعری با نام عاشقی، سروده قرن هشتم هجری است. این اثر داستان جنگاوری‌های محمد حنفیه و دختری به نام زیغنون برای رسیدن به وصال است که این جنگ‌ها با جادوان و پریان سرزمین‌های افسانه‌ای رخ می‌دهد. تک‌نسخه این حماسه دینی که به شماره ۱۴۱۷۲ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود و تنها در فهرست نسخه‌های خطی ایران (فنخا) به آن اشاره و در هیچ منبع دیگری نامی از آن برده نشده است. یکی از دلایل این گمنامی می‌تواند ضعف ادبی و شاعرانه این منظومه باشد، اما به جهت قدمتش که متعلق به قرن هشتم هجری است و در آن داستان عاشقانه و حماسی محمد حنفیه را روایت می‌کند، می‌تواند به عنوان یکی از حماسه‌های دینی قرن هشتم مورد توجه بیشتر پژوهشگران این قبیله آثار باشد. در این مقاله قصد نگارنده، معرفی این نسخه خطی و نمایاندن گوشه‌ای از جنبه‌های داستانی و ادبی این منظومه قرن هشتم است. به این امید که ذکر آن ضرورت توجه بیشتر پژوهشگران علاقه‌مند به حماسه‌های مذهبی را برای احیاء و نشر این قبیله آثار سبب گردد.

اطلاعات مقاله

شماره صفحات: ۳۶۴-۳۷۸

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید

واژه‌های کلیدی:

زیغنون‌نامه، عاشقی، مسکین
محمد بن ابوالخیر، زیغنون،
محمد حنفیه، حماسه دینی

استناد: کاشفی، میترا؛ تقیه، محمدرضا؛ محمودی، مریم (۱۴۰۳). تصحیح و تعلیق منظومه زیغنون‌نامه و ابعاد جغرافیای ادبی آن. فصلنامه

جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۱۴(۵۵). صص: ۳۶۴-۳۷۸

DOI: 10.22034/jgeoq.2024.334818.3624

مقدمه

پیوند عشق و حماسه در ادبیات پیوندی قدیمی است. حماسه از دیرباز از انواع مطرح در ادبیات جهان بوده است. در ادبیات فارسی تا پیش از اوج‌گیری و برجستگی ادبیات عرفانی ایران در قرن شش که تا امروز غنی‌ترین و پر آثارترین بخش ادبیات کلاسیک منظوم و مثنوی فارسی را به خود اختصاص داده است. شعرا و نویسندگان فارسی‌زبان در حوزه ادبیات حماسی آثار متعددی به نظم و نثر، به‌ویژه در قرن‌های چهارم و پنجم هجری تألیف کرده‌اند. از طرفی در اولین نمونه‌های شعر بازمانده فارسی دری در نیمه‌های قرن سوم هجری مضامین تغزلی و عاشقانه در ادبیات به چشم می‌خورد که این مضامین با پیشرفت زبان و صور خیال شعرای فارسی‌زبان در سده‌های بعد پیش می‌رود تا در قرون هفتم و هشتم در قالب غزل‌های عارفانه و عاشقانه مولانا، سعدی و حافظ به اوج خود می‌رسد. «حماسه اصلاً و اساساً از شعر غنائی پدید آمده است و شاهد مثال از ادبیات حماسی جهان را سروده‌های ودا قرار می‌دهد که بر حماسه‌ی مهابهارات و راماین مقدم بوده‌اند یا در حماسه معروف یونان ایلیاد و اودیسه که از منظومه‌های غنائی قبل از خود متأثر بوده‌اند.» (ذوالفقاری، ۱۳۹۲: ۲۰)

نخستین داستان‌سرایان بزرگ مانند فخرالدین اسعد گرگانی و نظامی گنجوی داستان‌های عاشقانه و بزمی را محملی برای قدرت هنرنمایی ادبی خود در توصیف صحنه‌های عاشقانه بین عشاق در متون فارسی قرار دادند؛ بنابراین پیوند حماسه‌ازعشق در ادبیات فارسی در موارد متعدد قابل بررسی است، به‌طوری‌که در میان داستان‌های حماسی شاهنامه، آمیختگی داستان‌های با مضامین عاشقانه در کنار شرح جنگاوری پهلوانان ایرانی، داستان‌های دل‌انگیزی مانند داستان زال و رودابه یا بیژن و منیژه و ... را به وجود آورده است. برخی از داستان‌های عاشقانه از میان حماسه‌های بزرگ و شکوهمند به ظهور رسیده‌اند؛ چون داستان‌های عاشقانه زال و رودابه، تهمینه و رستم، بیژن و منیژه، سودابه و سیاوش، گرد آفرید و سهراب و یا داستان عشق‌بازی جمشید با دختر کورنگ شاه در گرشاسب نامه و ماجرای سام با پریدخت در سام نامه و داستان سهراب و شهر و در برزونا که نمونه کاملی از اتحاد و در هم تنیدن رزم و بزم است.» (همان)

اما در حماسه‌های دینی که کنار حماسه‌های اساطیری و پهلوانی و حماسه‌های تاریخی، گونه‌ای از حماسه‌ها محسوب می‌شود، اصولاً مباحث مربوط به زندگی یک یا چند تن از قهرمانان دینی است (رزمجو، ۱۳۸۸: ۷۷) و از پیوند این قهرمانی‌ها با ماجراجویی‌های عاشقانه کمتر نشانی می‌بینیم. از قدیمی‌ترین حماسه‌های شیعی و باقی‌مانده موجود، علی نامه (از سراینده‌های متخلص به ربیع در نیمه دوم قرن پنجم هجری که امروزه قدیمی‌ترین حماسه مذهبی به زبان فارسی شناخته می‌شود) (ربیع، ۱۳۹۱) تا آثار مشهور دیگری مانند خاوران‌نامه ابن حسام خوسفی و حمله حیدری از باذل مشهدی، معمولاً شرح دلاوری‌ها و قهرمانی‌های پهلوانان مذهبی موردنظر است و توجه به جنبه‌های عاطفی شخصیت‌های مذهبی به دلایلی مورد بی‌اعتنایی قرار می‌گیرد.

باوجود جذابیت موضوع در نگاه اول که کنار هم جمع شدن حماسه و عشق، آن‌هم درباره یکی از شخصیت‌های مذهبی و اسلامی تا آنجا که نگارنده جستجو کرد، نسخه این داستان منظوم قرن هشتم با این روایت خاص، به‌صورت تک‌نسخه در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۴۱۷۲ نگهداری می‌شود و در هیچ‌یک از مجموعه‌های تاریخ ادبیات و تذکره‌های ادبی نام منظومه‌ی زیغنون نامه و حتی نام شاعر آن نیامده است و تنها در فهرست نسخه‌های خطی ایران (فنخا) و فهرست‌واره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، به شماره این نسخه و محل نگهداری آن در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، اشاره شده است. در این مقاله قصد نگارنده، معرفی این نسخه خطی و نمایاندن گوشه‌ای از جنبه‌های داستانی و ادبی این منظومه قرن هشتم است. به این امید که ذکر آن ضرورت توجه بیشتر پژوهشگران علاقه‌مند به حماسه‌های مذهبی را برای احیاء و نشر این قبیل آثار سبب گردد.

پیشینه پژوهش

دانشمندان ایرانی از دیرباز به تصحیح نسخه‌های خطی توجه و اهتمام داشته‌اند. اگرچه به آن از منظر یک کار علمی و منظم ننگریسته‌اند. از نخستین کسانی که در عصر حاضر به نقد و تصحیح انتقادی متون دست یازیدند علامه محمد قزوینی

است که آثاری هم‌چون چهارمقاله نظامی عروضی و تاریخ جهانگشای جویی را با اسلوب علمی و انتقادی به چاپ رساندند. از آن زمان تا کنون کسانی هم‌چون مجتبی مینوی، محمد معین، جلال همایی، ذبیح‌الله صفا، فیاض و بسیاری از کسان که نامشان باعث اطاله کلام خواهدشد، رنج و مرارت تصحیح متون را بر خویش هموار کردند و در نتیجه امروز بخش عظیمی از آثار مهجور و گمنام ادب پارسی به زیور طبع آراسته‌شده و در دسترس علاقه‌مندان و پژوهشگران قرار گرفته‌است. اما آثار حاضر یعنی تصحیح و تعلیق منظومه زیغنون نامه و دیوان عزت که مجموعه‌هایی با ارزش و متعلق به قرن هشتم و سیزدهم است، در فراموش جای کتابخانه‌ها، ناشناخته مانده بود و امروز برای نخستین بار این آثار گران‌قدر که تصحیح، تحشیه و مقدمه‌نویسی خواهدگردید، تاکنون توسط هیچ پژوهشگری تصحیح و چاپ نشده‌است. (مایل هروی، ۱۳۸۰: ۴۰)

روش پژوهش

این پژوهش به روش کتابخانه‌ای، استنباط از مشاهدات و خواندن مکرر و استنساخ دقیق نسخه است و در همه موارد توضیح و تصحیح کلمات در پاورقی در پیوست ذکر خواهدشد و پس از مشاهده نسخه‌ی موجود و فیش‌برداری از آن، و تجزیه و تحلیل داده‌ها، با رسیدن به نتیجه‌گیری مطلوب اقدام به انجام این پژوهش می‌گردد.

مبانی نظری

معرفی نسخه زیغنون نامه و داستان آن

از نسخه‌های خطی در زبان فارسی زیغنون نامه با شماره ۱۴۱۷۲ در کتابخانه مجلس به‌اختصار معرفی شده است. «کاتب این نسخه که تاریخ کتابت آن بنا بر نوشته انتهای نسخه، برابر ماه صفر سال ۱۲۲۰ ق. است، محمدافضل فرزند محمدعادل است. خط این دست‌نویس، نستعلیق در صدوپنجاه و هفت‌برگ (۵۹ غزل و ۶ رباعی) است». این تک‌نسخه در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. (درایتی، ۱۳۸۹: ۱۰۸۱) متأسفانه این نسخه به‌ویژه در ابیات پایین صفحات، افتادگی‌هایی دارد و ناخواناست، ضمناً در برخی اوراق آن به‌نظرمی‌رسد، دست‌برده‌شده و ابیاتی به آن اضافه‌شده یا مواردی تغییر کرده‌است. موضوع این حماسه‌مذهبی، داستان خیالی عاشق‌شدن محمدبن حنفیه به دختری به نام زیغنون است. نام قهرمان اصلی این منظومه، در لغت‌نامه دهخدا به صورت‌های زیغنون ضبط شده‌است. البته این واژه در لغت‌نامه دهخدا نام شهری است در داستان وامق و عذرای عنصری شاعر قرن پنجم. «شهری است در دریا که عذرا را در وی بخواستند کشت.» (دهخدا، ۱۳۹۰) در لغت فرس اسدی طوسی برای واژه زیغنون، این بیت از عنصری به‌عنوان شاهد آورده‌شده‌است:

ز دریا به خشکی برون آمدند زبَر، بر سر زیغنون آمدند

(اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۴۰۴)

در برهان قاطع، این واژه به‌شکل زیغنون و بر وزن قیرگون ضبط شده‌است. (خلف‌تبریزی، ۱۳۶۱: ۱۰۵۳) زیغنون، نام‌زنی - است که در آغاز داستان، شرح دلاوری‌های پسر حیدر کرار (محمد حنفیه) را از زبان پدرش، شاه‌ارم، می‌شنود و سخت مشتاق نبرد با او می‌گردد. سرانجام در ماجرای رزمی (در نبردی که تا اندازه‌ای یادآور رزم سهراب و گردآفرید در شاهنامه است) دلباخته محمدبن حنفیه می‌شود. از طرف دیگر محمد هم که دلاوری و شجاعت زنی را در نبرد با شیرمردان سپاه خود، سخت پسندیده‌است، علاقه‌مند او می‌شود. داستان زیغنون نامه، شرحی است در بیان مشکلاتی که این دو در راه رسیدن به هم متحمل می‌شوند. زیغنون باید به جنگ‌جادوان و دیوان سرزمین‌های خیالی برود و آن‌ها را مسلمان کند.

از مشخصات ظاهری منظومه زیغنون نامه، قرار گرفتن عبارت «لاله‌الاله محمد رسول الله» است که حکم عنوان برای قطعه بعدی داستانی را دارد که بعد از آن می‌آید و در واقع شاعر با این عبارت بین قطعه‌های مختلف داستان جدایی انداخته‌است. از ویژگی‌های دیگر این منظومه این‌که در انتهای هر قطعه این داستان، یک رباعی آمده که در ابتدای همه آن‌ها در «این شب متبرک» تکرار می‌شود.

این منظومه که در بحر هزج مسدس محذوف و بر وزن عروضی (مفاعیلین مفاعیلین فعولن) است، با این ابیات آغاز می‌شود:

سیر این نامه کنم نام خدای	که نتوان گفشتش چون وچرای
خداوند و کریم و خالق پاک	که در ذاتش کسی را نیست ادراک
منیره ذاتش از ادراک مردم	درین حیرت ملایک گشته سرگرم

(زیغنون نامه، ۱۲۳۱: ۷)

شاعر پس از ستایش خداوند به مدح پیامبر اسلام (ص) می‌پردازد و در ادامه در ابیاتی که از الحاقات نسخ و کاتبان به نظر می‌رسد (به دلیل ناهمخوانی با ابیات دیگر) به نعت هر چهار خلیفه بعد از پیامبر می‌پردازد. پس از این مقدمات به سراغ نظم داستان می‌رود:

نویسم قصه شیرین و موزون	ز محمد حنیفه وز عشق زیغنون ...
خلافت تا به ذالنورین سرآمد	به شرع احمدی شمع برآمد
شنیدستم به عهدش در دیاری	یکی بود است کافر شهر یاری
خطاب نام او شاه ارم بود	که مردی محتشم هم محترم بود
از دنیا هر چه باید کافران را	از هر چیزی فراوان بودشان را

(زیغنون نامه، ۱۲۳۱: ۸)

این پادشاه کافر کیش دوره خلیفه سوم، دارای دختری زیغنون نام بود که زیبایی‌اش در این منظومه به این شکل توصیف می‌شود: چه دختر شیر پیکر عرف زیغنون نگاری دلببری چابک سواری گران مه، روی خود در شب نمودی به روز اندر، چو زلف خود گشادی

این پادشاه کافر کیش دوره خلیفه سوم، دارای دختری زیغنون نام بود که زیبایی‌اش در این منظومه به این شکل توصیف می‌شود: چه دختر شیر پیکر عرف زیغنون نگاری دلببری چابک سواری گران مه، روی خود در شب نمودی به روز اندر، چو زلف خود گشادی

(زیغنون نامه، ۱۲۳۱: ۹)

پس از کش و قوس‌هایی نهایتاً زیغنون و محمد عاشق هم می‌شوند و بعد از این، داستان تلاشی است که زیغنون و محمد بن حنفیه در راه رسیدن به هم در پیش می‌گیرند. زیغنون برای رسیدن به محمد حنفیه مجبور است با کمک سپاهی از اصحاب پیامبر اسلام (ص) با غولان و جادوان جنگ کند و به مصائب زیادی دچار شود. او با پریان، غولان و دیوان روبه‌رو می‌شود و برای مسلمان کردن آن‌ها به سرزمین آن‌ها لشکر می‌کشد:

دگر فرمودشان کای قیوم جادو	به هر زشتی که دارید این سیه‌رو...
کنید این صورت خوب آشکارا	همه خدمت کنید اصحاب ما را...
نخستین می‌کنم بر جمله اعلام	که در دین نبی آرید اسلام
که تا یابید از دوزخ رهایی	وزین تاریک، روی روشنائی

(زیغنون نامه، ۱۲۳۱: ۱۲۷)

در نهایت پس از طی همه مرارت‌ها، زیغنون به محبوب خود، پسر حیدر کرار (محمد حنفیه)، می‌رسد:

که زیغنون بعد ازین، جز عیش کاری	نخواهد دید دیگر کارزاری
که اکنون شد چو جفت شیر اکبر	چرا او جنگ سازد بار دیگر
دگر این جنگ‌های مصلحت بود	که او افسانه‌های خویش بنمود

(زیغنون نامه، ۱۲۳۱: ۱۳۳)

شاعر در میان حوادث این داستان از بیان تعلیم اخلاقی غافل نمانده است و به مناسبت برخی احادیث نبوی که می‌آورد، حکایاتی را هم به‌عنوان تمثیل در منظومه خود می‌گنجاند. مثلاً درباره جایگاه والای مادر نزد پیامبر (ص)، حدیثی از ایشان می‌آورد:

که جنت زیر پای امهات ست ز دوزخ عاق را گو چون مخاف ست
چو جنت در رضای مادران ست نجات ما رضای مادران ست

(زیغنون نامه، ۱۲۳۱: ۹۹)

و در ادامه، داستان جوانی را می‌آورد که در گور ناله و زاری سر می‌دهد و پیامبر از این عذاب او آگاه می‌شود:
شنیدستم نبی می‌رفت در راه که از گوری برآمد ناله و آه
همی کرد است شخص می‌آه و زاری ز پیغمبر خدا می‌جست یاری
(زیغنون نامه، ۱۲۳۱: ۱۰۰)

جبریل از طرف خداوند بر پیامبر (ص) نازل می‌شود و عذاب گور او را (با همه پارسایی که جوان در زندگی خود داشته است)، ناشی از آزاری می‌داند که روزی به مادر خود رسانده است:

مگر روزی ورا شیطان کمین شد شب و روزش به دنبال همین شد
که روزی مادر خود را برجانند ورا مادر ز غصه دوزخی خوانند

(زیغنون نامه، ۱۲۳۱: ۱۰۰)

از مشخصات ظاهری منظومه زیغنون نامه، قرار گرفتن عبارت «لا اله الا الله محمد رسول الله» است که حکم عنوان برای قطعه بعدی داستانی را دارد که بعد از آن می‌آید و درواقع شاعر با این عبارت بین قطعه‌های مختلف داستان جدایی انداخته است. از ویژگی‌های دیگر این منظومه اینکه در انتهای هر قطعه‌ی این داستان، یک رباعی آمده که در ابتدای همه آن‌ها در «این شب متبرک» تکرار می‌شود؛ مانند این رباعی که آخرین رباعی منظومه است:

درین شب متبرک ز بعد استغفار بگو هزار درود به خواجه مختار
صفات آل محمد، چو عاشقی بنمود کش قبول خدا! هرآنچه گفت بشنود

(زیغنون نامه، ۱۲۳۱: ۱۵۹)

این منظومه بنا بر توصیه مراد معنوی شاعر - که توصیف آن در انتهای داستان آمده - به سال ۷۸۰ ه در حدود ۳۹۰۰ بیت، سروده شده است.

عاشقی؛ سراینده زیغنون نامه

درباره سراینده این حماسه مذهبی اطلاعات محدود به همان مواردی است که در منظومه آمده است. در فهرست نسخه‌های خطی ایران (فنخا) نام شاعر منظومه‌ی زیغنون نامه، مسکین محمد بن ابوالخیر، متخلص به عاشقی آمده است و آن را شاعر قرن هشتم دانسته است. در تاریخ ادبیات فارسی و تذکره‌های موجود، مشهورترین شاعری که تخلصی نزدیک به عاشقی داشته باشد، عاشق اصفهانی، از شعرای دوره بازگشت است و قطعاً نمی‌تواند سراینده منظومه زیغنون نامه در قرن هشتم باشد؛ اما در تذکره‌ی عرفات العاشقین و عرصات العارفین از تقی الدین بلیانی، به چند شاعر با تخلص عاشقی برمی‌خوریم: یکی مولانا عاشقی است که صاحب تذکره عرفات العاشقین درباره او ستایشی کرده و نمونه شعری از او به دست داده است: «و دیگری از آن جمع اسم و مسمای عشق و عاشقی، مولانا عاشقی بوده که از عاشقان معروف و صادقان مشهور است. اشعار عاشقانه‌اش با نمک محبت آمیخته و گوهر بیانش از غربال حلاوت بیخته»
دیگری مولانا عاشقی، اهل تربت است: «مولانا عاشقی از ولایت تربت است. مردی عامی بود و به کفش‌دوزی اشتغال داشت. او راست:

باز آتشم در جان زده، مهرپری رخساره‌ای دلگرم می‌دارد مرا، سودای آتش‌پاره‌ای

(زیغنون نامه، ۱۲۳۱: ۲۴۵۹)

بلیانی از عاشقی دیگری در تذکره‌ی خود نام می‌برد که سیستانی است و از اهل روزگار مؤلف: «یکی از جمله آن‌ها مولانا عاشقی سیستانی بوده که اکنون هم از افراد این زمان است.»

آقا محمد عاشق اصفهانی در سال ۱۱۱۱ هـ.ق در اصفهان متولد شد. چون در سال ۱۱۸۱ هـ.ق درگذشت و روح الله خالقی با استناد به قول رضاقلی خان هدایت گفته که عاشق ۷۰ سال عمر کرده سال تولدش را ۱۱۱۱ هـ.ق دانسته‌اند. آقامحمد یکی از سرشناس‌ترین غزل سرایان دوره افشاریه و زندیه است، خیاط بود، منزوی و گوشه نشین. دهخدا نقل می‌کند «گویند اشعار او به ۱۰ هزار رسیده در غزلیات مضامین عاشقانه» خالقی می‌گوید دیوانش به طبع نرسیده و ۲ هزار بیت بیشتر ندارد. با توجه به اینکه تذکره‌ی عرفات العاشقین در سال ۱۰۲۲ هجری درباره سرگذشت و گزیده‌ی اشعار ۳۴۹۲ شاعر در آگره هند تألیف شده است. این عاشقی اخیر هم نمی‌تواند سراینده منظومه زیغنون نامه باشد؛ بنابراین به نظر می‌رسد منابع خارج از این منظومه شعری با توجه به کلی‌گویی‌های تذکره نویسان که تنها نمونه‌های شعری شعرای با تخلص عاشقی را آورده‌اند، کمک زیادی در ای باره نمی‌کنند و به‌ناچار برای به دست آوردن اطلاعات زندگی‌نامه‌ای از سراینده این منظومه، باید به سراغ متن موجود زیغنون نامه برویم. شاعر در انتهای منظومه، نامش را بدین گونه آورده است:

الا ای طالب دیندار غفّار چو آمرزش همی خوانی ز ستّار
ز من مسکین محمد، بن ابوالخیر شنو گر عاقبت خواهی مع الخیر
که من هم خود غلام خاندانم مریدی از مریدان سیدانم
(زیغنون نامه، ۱۲۳۱: ۱۵۹)

شاعر در موارد دیگری هم تخلص شعری خود را به‌صراحت بازگو می‌کند:

شنو یک داستان ابن کرّار ز مسکین عاشقی ای مرد دیندار
(زیغنون نامه، ۱۲۳۱: ۳۸)

یا در جای دیگری می‌آورد:

به سوی عاشقی مسکین نه کینه بنه یکدم دو گوش از سوز سینه
(زیغنون نامه، ۱۲۳۱: ۳۷)
در انتهای منظومه، شاعر در بیان رؤیایی، پیر خود را یاد می‌کند که خطاب به ساقی مهر و نام مرید و شاعر را محمد می‌نامد:
دگر فرمود آن شیخ مُعمر بر آن ساقی که ای محبوب دلبَر
محمد را به حق از دست مگذار خدا را دوستدار خویش پندار
(زیغنون نامه، ۱۲۳۱: ۸۸)

در همین بخش از منظومه، بار دیگر تخلص شعری‌اش را به‌صراحت ذکر می‌کند:

از آن مسکین محمد، عاشقی نام بکرد از نثر قصه نظم اتمام
(زیغنون نامه، ۱۲۳۱: ۱۶۱)

بنابراین نام کامل شاعر زیغنون نامه، مسکین محمد ابن ابوالخیر عاشقی است و این نام از ابیات منظومه آشکار می‌شود؛ اما شاعر درباره منطقه زندگی و تولد خود، اطلاعات تاریخی و جغرافیایی خاص دیگری به دست نمی‌دهد، جز اینکه در بخش انتهای منظومه، درباره گذشته سلوک خود و پیران عرفانی‌اش ابیاتی را نظم کرده است. عاشقی خود و شیوخ طریقت خود را از مریدان پیامبر اسلام و اهل بیت او می‌داند و ارادت به خاندان پیامبر را بارها افتخار خود می‌داند و این می‌تواند دلیلی بر گرایش‌ات عرفانی او و البته تمایلش به تشیع باشد:

ازین قصه دعاگو این غرض داشت که حب خاندان را خود عرض داشت
محمد عاشقی خوانند ما را غلام خاندان مصطفی را
(زیغنون نامه، ۱۲۳۱: ۱۶۱)

ما در چند بیت از خود به حدیث «اصحابی کالتجوم، بایهم اقتدیتم اهتدیتم»، اشاره دارد که معمولاً شیعیان امامی آن را معتبر نمی‌دانند یا تأویلی برای آن قائل می‌شوند:

بایهم اقتدیتم اهتدیتم سبیل الحق هـذا إِنْ رايـتُم
نبی تا اهتدیتم قول فرمود دگر مصراع را شاعر بیفزود
(زیغنون نامه، ۱۲۳۱: ۱۶۴)

درباره مذهب شاعر می‌توان به چند بیت ابتدای منظومه توجه کرد که در آن‌ها مدح خلفای اربعه آمده است که نشان می‌دهد احتمالاً سراینده آن نمی‌تواند شیعه باشد، اگرچه با دقت در نسخه کتابخانه مجلس، احتمال الحاقی بودن ابیاتی که در مدح خلفای ثلاثه آمده است، تقویت می‌شود؛ چراکه چند بیت مرتبط با خلفای سه‌گانه، خطی متفاوت از سایر ابیات دارند؛ بنابراین دلایل شیعه بودن شاعر بیشتر تقویت می‌شود. یک اشاره تاریخی مهم درباره تاریخ نظم و زندگی شاعر، از بیت زیر مستفاد می‌شود و نشان می‌دهد این منظومه در قرن هشتم هجری سروده شده است:

چو شد قصه ز نشر، این نظم بنیاد ز هجرت سال هفصد بود و هشتاد
(زیغنون نامه، ۱۲۳۱: ۶۴)

شاعر از چند مراد و پیر خود در عرفان نام می‌برد که نشان‌دهنده گرایش‌های عرفانی اوست:

حبیب‌الله بن شیخ جمال است که جدش خدام سید جلال است
بزرگ شیخ عبدالله نام است نکو کاری که او مشهور عام است
(زیغنون نامه، ۱۲۳۱: ۱۶۲)

در صفحه بعد، از دو پیر دیگر خود نام می‌برد:

مزین العابدین شیخ جهان ست که اکنون در جهان قطب زمان است
دگر بشنو ز من ای مرد ساده صفات حضرت مخدوم زاده
که نامش شیخ صدرالدین بخوانند که او را اولین شیخ دانند
جووانی خوش لقای روی انوار از خورشید و مه رویش منور
(زیغنون نامه، ۱۲۳۱: ۱۵۹)

پس در این منظومه نام چهار تن از مشایخ عاشقی، سراینده زیغنون نامه، آمده است: حبیب‌الله بن جمال، شیخ عبدالله، زین‌العابدین قطب زمان و شیخ صدرالدین که همگی از عرفای قرن هشتم بوده‌اند.

جنبه تاریخی زیغنون نامه

یکی از دو شخصیت اصلی داستان زیغنون نامه محمدبن حنفیه است که شخصیتی تاریخی و از فرزندان مشهور علی بن ابیطالب (ع) است. برای شناخت بیشتر این شخصیت باید به منابع دست‌اول و معتبر تاریخی مراجعه کرد؛ اما از آنجاکه برای تعیین جایگاه تاریخی مطالب داستان زیغنون نامه آشنایی با جایگاه محمدبن حنفیه در تاریخ قرن اول هجری ضروری به نظر می‌رسد، مطالبی درباره او هرچند به اختصار می‌آوریم. محمد بن حنفیه پسر علی بن ابیطالب (ع) از کنیزی به نام خوله از قبیله بنی حنفیه است که در جنگ یرموک اسیر شد و به مدینه آمد. محمد در سال ۱۶ هجری متولد گردید. شخصیت محمد بن حنفیه در طول تاریخ اسلامی بین معتقدان و منتقدان او بحث‌انگیز بوده است. اگرچه محمدبن حنفیه از خاندان پیامبر اسلام (ص) نبود، ولی خواسته یا ناخواسته درگیر منازعات سیاسی بعد از شهادت پدرش، علی بن ابیطالب (ع) شد. به نظر می‌رسد شخصاً بعد از شهادت پدرش قصد ورود به عرصه سیاسی را نداشت، اما به دلیل جایگاهی که در جامعه اسلامی به عنوان فرزند آن حضرت داشت، مورد توجه قرار می‌گرفت. در کربلا حضور نداشت، اما خصوصاً مورد رجوع بسیاری از شیعیان پس از وقایع عاشورا و جنبش‌هایی که به قصد خونخواهی از قاتلان امام حسین (ع) صورت گرفت، قرار

می‌گرفت. «مختار چون از جانب امام علی بن الحسین مأیوس شد، دعوت خود را به نام محمد بن حنفیه آغاز کرد و او را مهدی امت خواند. کسانی که به امامت محمد گردن نهادند، به کیسانیه معروف گشتند.» (شهیدی، ۱۳۸۷: ۲۰۷) اما محمد به صراحت مختار را نه تأیید کرد و نه انکار، اگرچه مختار ثقفی سعی کرد از سکوت محمد حنفیه رضایتش را درباره خود برداشت و ترویج کند. «محمد حنفیه هم از دعاوی او بیمناک و پشیمان گشت؛ اما از بیم آنکه تنها نماند و به دست ابن زبیر گرفتار نشود، از طرد و لعن او که بدان مصمم گشته بود، خودداری کرد.» در سال‌های بعد از سقوط مختار و کشته شدن خلیفه‌ی زبیری در سال ۷۳ ق. با توجیهی که درباره اجماع خلیفه داشت، به سمت خلیفه مروانیان گرایش پیدا کرد و در نهایت در سال ۸۱ هجری در مدینه درگذشت؛ اما پیروان او پس از رحلتش همچنان او را زنده می‌دانستند و تصور می‌کردند که روزی باز خواهد گشت. «چون محمد به سال هشتاد و یکم هجری در طایف درگذشت، پیروان او که کیسانیه لقب داشتند، گفتند محمد نمرده است و در کوه رضوی نزدیک مدینه به سر می‌برد و خوراک او از عالم غیب بدو می‌رسد و هرگاه خدا بخواهد آشکار خواهد شد.» (شهیدی، ۱۳۸۷: ۲۳۹)

شخصیت تاریخی محمد حنفیه امری مسلم است، اگرچه قضاوت درباره شخصیت او در تاریخ اسلامی بین منتقدان و مؤمنان متعصب او متفاوت بوده است، اما آنچه در این مقاله مدنظر ماست، اینکه در هیچ‌یک از منابع معتبر تاریخ اسلامی، رویدادی عاشقانه که بین او و دختری به نام زیغنون رخ داده باشد، ثبت نشده است. درباره شخصیت تاریخی زیغنون تا جایی که نگارنده جستجو کرد، در منابع تاریخی معتبر اعلام تاریخ اسلام، شخصیتی به این نام ثبت نشده است. اگرچه در منظومه عاشقی، ماجرای عاشقانه زیغنون، دختر شاه ارم و محمد حنفیه، فرزند علی بن ابیطالب (ع) مربوط به زمان خلافت عثمان بن عفان خلیفه سوم است که هیچ‌یک از کتب تاریخی آن دوره این موضوع را تأیید نمی‌کند؛ بنابراین قطعاً وجود او ساخته و پرداخته داستان‌پردازان دوره‌های بعد بوده است؛ اما این سؤال پیش می‌آید که آیا عاشقی در قرن هشت خود خالق شخصیت ساختگی زیغنون و عشق خیالی بین او و محمد حنفیه بوده است یا از روی منابعی به نظم این داستان اقدام کرده است؟ و اگر نظم این داستان بر اساس منابع پیش از او بوده است، آن منابع کدام‌اند؟

از آنجاکه شخصیت محمد حنفیه در تاریخ اسلامی خصوصاً بعد از وفاتش تا اندازه‌ای محل بحث بوده و به عنوان یکی از فرزندان دلاور امام علی (ع) همواره به شجاعت و جنگاوری مشهور بوده است، در دوره‌های شکل‌گیری حماسه‌های مذهبی به عنوان یکی از قهرمانان ادبی این حماسه‌های نظم و نثر دینی به مخاطبان خود شناسانده می‌شده است. شمار قابل توجه داستان‌هایی که به نظم و نثر درباره این شخصیت وجود دارد، نشان‌دهنده اقبال عمومی مناقب خوانان و علاقه‌مندان به حماسه‌های دینی در قرون شکل‌گیری این حماسه‌هاست. اگرچه در متن زیغنون نامه به منبع مشخصی اشاره نشده است، اما عاشقی در چند مورد و گویا به صورت کلی از منبعی با عنوان جنگ‌نامه که منثور هم بوده است، یاد می‌کند:

بدیدم در سواد جنگ‌نامه در افشاندیدم از دریای خامه

از آن مسکین محمد، عاشقی نام بکرد از نثر قصه، نظم اتمام

(زیغنون نامه، ۱۳۳۱: ۱۶۰)

در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های ایران به چندین مورد با نام جنگ‌نامه برمی‌خوریم که با توجه به مختصر بودن اطلاعات ما درباره این جنگ‌نامه ادعایی شاعر، تعیین قطعی منبع و سراینده آن دشوار است. پیش‌تر گفتیم پس از قدرت گرفتن حکومت ایرانی آل بویه حماسه‌های مذهبی که شرح رشادت‌های شخصیت‌های دینی است، توسط دسته‌ای از داستان‌پردازان و ستایشگران مذهبی رونق گرفت و تا قرن هشت مجموعه‌ای از این داستان‌ها با نام عمومی جنگ‌نامه بین مناقب خوانان وجود داشته و احتمالاً شاعر زیغنون نامه به یکی از این روایت‌های جنگ‌نامه دسترسی پیدا کرده است. «مناقبیان یا منقبت خوانان که ستایشگران ائمه شیعه بودند و از زمان آل بویه خاندان ایرانی نژادی که از ۳۲۰ تا ۴۴۸ هجری در ایران و عراق حکمروایی داشته‌اند به وجود آمدند و آغازگر سرودن اشعار مذهبی در ایران هستند و اغلب اشعارشان در ستایش امامان شیعه علیه السلام و مغازی بنی‌هاشم است.»

بنابراین فعلاً تنها می‌توان گفت شاعر منبع یا منابعی منشور را که نام یکی از آن‌ها جنگ‌نامه بوده است، در منظوم کردن این داستان پیش روی داشته است؛ اما اینکه چه اندازه تخیل شاعر در پروردن داستان به شکل موجود و حذف و اضافات صحنه‌ها یا شخصیت‌های آن اثر داشته است تا رسیدن به منبع قطعی بر ما پوشیده است.

جنبه ادبی زیغنون نامه

داستان عاشقی محمد بن حنفیه و زیغنون، یک رخداد تاریخی نیست و ساخته‌وپرداخته ذهن داستان‌پردازان دوره‌های مختلف است و عاشقی یکی از این روایت‌ها را در قرن هشتم به نظم کشیده شده است؛ اما از آنجاکه مجموعه‌ای از دلاوری‌ها و جنگاوری‌های یک قهرمان مذهبی (محمد حنفیه) را توصیف کرده، یک منظومه حماسی مصنوع محسوب می‌شود. در این داستان‌ها شاعران آزاد و مختارند با رعایت قواعد و قوانینی که برای شعر حماسی در میان است، هرگونه بخواهند موضوع داستان خویش را ابداع کنند و تخیل خود را در آن دخیل سازند. (صفا، ۱۳۳۳: ۶) اما زیغنون نامه عاشقی حماسه دینی است از این جهت که این حماسه‌ها از لحاظ محتوا و درون‌مایه ویژگی‌هایی دارند که اهم آن‌ها عبارتند از: «نخست اینکه سراینده‌گان آن‌ها شاعران دین‌باورند که قهرمان آثار خویش را از میان شخصیت‌های دینی انتخاب کرده‌اند. دوم، اینکه به قدرت خیال و گاه همراه با غلوها و اغراق‌های شاعرانه که از لوازم رخدادها و شعر حماسی است، همچنین با واردکردن موجوداتی چون دیو، جن، پری و فرشته در برخی از صحنه‌های داستان‌های ساخته‌شده خود... آثار جالبی را خلق کرده‌اند که هرچند محتوای آن‌ها از واقعیت‌های تاریخی دور است و احیاناً با کارهای فوق‌العاده و معجزگونه یا خرافات آمیخته است، اما دارای این مزیت معنوی است که آکنده از عواطف لطیف دینی و سجایای اخلاقی و دستورالعمل‌های آموزنده است.» (رزمجو، ۱۳۸۸: ۲۱۷) زیغنون نامه اگرچه به‌عنوان یک حماسی دینی مصنوع بر اساس روایت‌های مستند تاریخی تنظیم‌نشده است، اما از جنبه‌های ادبی قابل‌بررسی است. در مرحله اول زیغنون نامه عاشقی یک قصه و داستان عاشقانه است که درباره یک شخصیت تاریخی و مذهبی ساخته‌شده است. به جهت روایی این داستان آغازی دارد و پس از یک سلسله جنگ‌های خیالی که در سرزمین دیوان و پریان رخ می‌دهد، با پایان خویش وصال عاشق و معشوق پایان می‌یابد.

نویسم قصه شیرین و موزون از محمد حنیفه وز عشق زیغنون

(زیغنون نامه، ۱۳۳۱: ۱۶۲)

توصیفات صحنه‌های مختلف در این داستان از وصف دل‌انگیز شاعر از دختر شاه ارم که همان زیغنون است، آغاز می‌شود؛ وصف دختری به‌غایت زیبا و پارسا که شوهر اختیار نمی‌کند و در همان حال بسیار زورمند و شجاع است:

نگاری دلبری چابک سوار	دو چشمش آهوی مردم شکاری
گر آن مه روی خود در شب نمودی	نمودن با قمر حاجت نبود...
چه نسبت مشک را با زلف‌هایش	و گر دعوی کند باشد خطایش
به گرد هر سه مویش دوصد چین	به گرداگرد رویش ماه و پروین
نه اندر پارسایی مثل او کس	گواهی حسن خوبی هم بر او بس
از شوهر گر کسی نامش گرفتگی	همان دم از نفس کامش گرفتگی
که زیغنون پارسا بودست و هوشیار	دگر حق داده بودش زور بسیار

(زیغنون نامه، ۱۳۳۱: ۱۶۳)

اولین جنگاوری زیغنون در این داستان با دو جوان از سپاه محمد حنفیه هستند که زیغنون به‌اشتباه او را فرزند حید کرار می‌داند، اما خیلی زود متوجه می‌شود آن دو جوان از سپاهیان محمد حنفیه بوده‌اند و نه خود او. توصیفات زیبایی داستان فراوان است، چه در لحظه‌های بزمی و چه در رخدادهای رزمی. در شکستی که از دو جوان سپاهی اسیر نزد ارم شاه (پدر زیغنون) می‌افتد، پدر دختر بریدی را برای استمداد از دختر جنگاور خود روانه می‌کند، این توصیف اوست از صحنه رؤیایی آن دو جوان با سپاه خود:

که ما امروز از بهر تماشا
که تا لختی تفرج آزمائیم
کنون هر دو جوان فوجی برافکند
هر آن جنگی به ایشان شد حواله
بـرون کـردیم از قید، آن دو رعنا
دگر زانها ز قالب جان ربائیم
که لشگر چون رمه، ایشان چو گرگ‌اند
به نزد شیر بودی چون غزاله
(زیغون نامه، ۱۲۳۱: ۱۶۳)

یا در توصیف قصری که زیغون به آنجا می‌رسد، شاعر در بیان شاعرانه خود آن را با بهشت شداد بن عاد در داستان‌ها مقایسه می‌کند:

که گر اوصاف آن منظر نویسم
خدا آن قصر را نامش نهاده
درون قصر یک تختی است از زر
شنو باری نظیری وصف آن تخت
شنیدستی ز کس تخت سلیمان
اگر چه دو تخت روان بود
دگر بلقیس را بودست تختی
از وصفش مشو دگر عقل سر کم
مگر یک دفتر دیگر نویسم
همی خوانند قصر شاهزاده
همی گویند تختی شیر اکبر
چو از لعل و جواهر شد در او سخت
که آن را ساخته بودند دیوان
بسی چیزی در او از این و آن بود
که آن بودست هم از سنگ سختی
ولیکن ساخته بودند مردم
(زیغون نامه، ۱۲۳۱: ۹)

از آنجاکه یکی از راه‌های سنجیدن میزان ادبیات یک داستان منظوم، بررسی صور خیال شاعرانه در آن داستان است و بی‌آنکه زبان مجازی یک اثر منظوم را سنجید نمی‌توان درباره ادبیات آن نظر درستی داد، باید داستان زیغون نامه‌ای که عاشقی آن را به نظم کشیده است، منظومه‌ای ضعیف و خالی از صور خیال بدیع و تازه بدانیم. داستان با روایتی آرام و بیانی که در اغلب موارد خالی از هر نوآوری در عرصه ایماژهای تصویری است، پیش می‌رود و اندک استعاره‌هایی که در طول داستان با آن مواجه می‌شویم، از موارد زیر فراتر نمی‌رود:

درجه پرستاران زیغون گاه و بیگاه
چو کاتب مشک بر کافور افشانند
چو گوئی عشق راه نامرادی ست
ولی فضه ز سوز دل همی گفت
اگر نور خرد تابان نباشد
چو آن سرو قد عرعر اندام
همه چون اختران، پیرامن ماه
به نام خالق الخاقان سخن راند
نهال صبر و غم را میوه شادی ست
ز هر اشکی در ناسفته می‌سفت
کجا تاریک دل، حق را شناسد
دو چشم مست او غلطان چو بادام
(زیغون نامه، ۱۲۳۱: ۸۹)

درحالی‌که چون فضای داستان در مواردی در سرزمین غولان و جادوان پیش می‌رود، شاعر می‌توانست شگفتی‌ها و عجایب آن را محملی برای نشان دادن قدرت خلاقیت و نوآوری شاعرانه خود سازد، اما از صنایع بدیعی بسیار بسیار کم‌بهره برده است. به همین دلیل خواننده پس از خواندن چند صفحه از این منظومه با توجه به فضای خیالی آن و بیان خالی از شگردهای بلاغی، احساس ملالت می‌کند. نقاط اوج بیان شاعرانه عاشقی در صحنه‌هایی است که تا اندازه‌ای رنگ بزمی به خود می‌گیرد، اما در این موارد هم نمی‌توان صور خیال چشمگیری در داستان او دید. مثلاً در انتهای داستان که محمد و زیغون پس از ماجراهایی به وصال هم می‌رسند، شاعر صحنه این وصال را این گونه توصیف می‌کند:

سحرگاهی که آن خورشید تابان
قبائی قرمزی در بر بپوشید
زلیخاوار شیب از طلعت وی
که شب رفته، برآمد روز پیدا
چو یوسف شد برون از چاه زندان
که صبح از پرتوی رویش بخندید
لباس قیرگون را کرد خود طی
شده شیون نهان، شادی هویدا

(زیغون نامه، ۱۲۳۱: ۳۹)

در کل باید گفت منظومه حماسی خیالی زیغون نامه از نظر صور خیال - که در تعیین ادبیات هر اثری از اهم موارد ارزش‌گذاری به حساب می‌آید، اثری ضعیف و خالی از ابتکار و خلاقیت‌های شاعرانه محسوب می‌شود. صنایع و آرایه‌های ادبی بدیعی که باعث افزایش موسیقی کلام و اثرگذاری بیشتر بر مخاطب می‌شود، در زیغون نامه اندک است، آرایه‌های هنرمندانه‌تر بدیعی مانند ایهام در این کتاب بسیار نادر است:

اشتقاق:

چو اندر عاشقی گشتند صادق
به حکم عشق شد معشوق و عاشق
(زیغون نامه، ۱۲۳۱: ۴۱)

مراعات نظیر:

چه گر بر حس یوسف شد زلیخا
چو بلبل بر رخ گل مست و شیدا
(زیغون نامه، ۱۲۳۱: ۱۳۴)

واج‌آرایی:

بگفت این سی هزاره عادیان را
که گرداگرد گیرید این جوان را
(زیغون نامه، ۱۲۳۱: ۱۱۰)

واج‌آرایی:

چو او را شوق بر افسانه می‌شد
خرد از عشق او دیوانه می‌شد
(زیغون نامه، ۱۲۳۱: ۳۱)

ازدواج:

مر او را عاشق صادق بخوانیم
کنارش کرده در بستر نشانیم
(زیغون نامه، ۱۲۳۱: ۳۲)

تکرار:

ولی نه هفته و نه ماه و نه سال
همه وقت و همه عمر و همه حال
(زیغون نامه، ۱۲۳۱: ۴۱)

لفونشر:

به خود بند این زبان هم چشم هم گوش
بین و بشنو و خوش باش و خاموش
(زیغون نامه، ۱۲۳۱: ۸۵)

داستان این حماسه دینی شرح دلاوری‌های زیغون و محمد حنفیه است که انتظار می‌رود از اغراق شاعرانه بیشترین بهره را بگیرد، اما در مجموع این منظومه کمک‌چندانی به افزایش فضای حماسی داستان نکرده است و خواننده غالباً آن را داستانی می‌یابد که تنها در سرزمین پریان پیش می‌رود، بی‌آنکه دچار شگفتی خاصی شود:

سر کفار را چندان بریدند
که با خون غرق در دوزخ رسیدند

اگر گزری زدند بر سر فیل شدی مر پیلان را جامه در نیل
معادی گر یکی شمشیر راندی از خوش زره در تن نماندی
چنان خورده طپانچه دیو بر روی که دندانش برون جسته دگر سوی
(زیغنون نامه، ۱۲۳۱: ۱۳۱)

نتیجه‌گیری

زیغنون نامه در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۴۱۷۲ نگهداری می‌شود که سراینده آن مسکین محمد بن ابوالخیر متخلص به عاشقی، شاعر سده هشتم هجری است که اطلاعات ما درباره او محدود به همان چیزی می‌شود که در این نسخه آمده است. در این منظومه، داستان عشق خیالی محمد بن حنفیه و دختری به نام زیغنون، دختر جنگاور ارم شاه، آمده است. زیغنون نامه به جهت زبانی و عناصر خیالی در سطح بالایی قرار ندارد و منظومه‌ای کاملاً متوسط محسوب می‌شود و بیشتر نظم از یک داستان خیالی مربوط به شخصیت تاریخی محمد بن حنفیه است تا یک نظم شاعرانه خلاق، اما به‌رحال به جهت قدمت (مربوط به قرن هشت و سبک شعر عراقی) و نیز موضوعش که بیان حماسی عشقی خیالی از یک شخصیت مذهبی است. می‌تواند مورد دقت بیشتری قرار بگیرد.

منابع

۱. اسدی طوسی، ابومنصور، (۱۳۱۹). لغت فرس، تصحیح عباس اقبال، تهران: چاپخانه مجلس.
۲. جهانبخش، جویا، (۱۳۸۴). راهنمای تصحیح متون، تهران: نشر میراث مکتوب.
۳. جهانبخش، جویا، (۱۳۸۱). تصحیح متون کهن (مفهوم، عناصر، روش ها)، تهران: نشر میراث مکتوب.
۴. خلف تبریزی، محمدحسین، (۱۳۶۱). برهان قاطع، به اهتمام دکتر محمد معین، تهران: امیرکبیر.
۵. درایتی، مصطفی، (۱۳۸۹). دست نوشته‌های ایران (دنا)، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۶. دهخدا، علی اکبر، (۱۳۹۰). لغت‌نامه، به کوشش محمد معین، سید جعفر شهیدی، تهران: دانشگاه تهران.
۷. زیغنون، (بی‌تا). منظومه زیغنون‌نامه، به شماره بازیابی ۱۴۱۷۲، تهران: مجلس شورای اسلامی.
۸. ستوده، غلامرضا، (۱۳۹۸). مرجع شناسی و روش تحقیق، چاپ هجده، تهران: سمت.
۹. شمیسا، سیروس، (۱۳۸۰). فرهنگ اشارات و تلمیحات، ج اول از ویرایش دوم، تهران: میترا.
۱۰. شمیسا، سیروس، (۱۳۸۲). سبک‌شناسی شعر، تهران: فردوس.
۱۱. صفا، ذبیح الله، (۱۳۸۶). تاریخ ادبیات در ایران، ج سوم، تهران: فردوس.
۱۲. قاضیها، فاطمه، (۱۳۷۴). «اشاره‌ای به تصحیح متون»، نشریه تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی، [فروردین ۱۳۷۴، شماره ۲۴-۲۳-۲۲-۲۱]، ۲۴ صفحه - از ۲۳ تا ۴۶.
۱۳. گلچین معانی، احمد، (۱۳۸۳). کاروان‌هند، مشهد: آستان قدس.
۱۴. مایل‌هروی، نجیب، (۱۳۸۰). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.